سەرەتای فەلسەفەی سیستەماتیکی لە ئیسلامدا.. وەرگێرانی: کاوە جەلال

3- سەرەتای فەلسەفەی سیستەماتیکی لە ئیسلامدا
ئەلکندی و ئەلفارابی
گەرت هەندریش

فەلسەفاندنی سیستەماتیکی سەرەتا ئەو واتایەی دەگەیاند کە هزرڤانان دەگەڕانەوە بۆ سیستەمە فەلسەفییە هەبووەکان، واتا بۆ فەلسەفەی مەزنی ئەنتیکە و ئەنتیکەی دەمەو کۆتایی (درەنگ): بۆ پلاتۆن، ئەریستۆتەلیس و نوپلاتۆنییەکان. وەلە فەلسەفاندنی سیستەماتیکی ئەو واتایەش دەگەیەنێت کە فەیلەسوفە ئیسلامییەکان لە لایەنی خوانەوە دەستیاندایە هەڵبەستنی "سیستەم"ی فەلسەفەیی لە پەناوی هوونکردنەوەی جیهاندا، سیستەمەکانیش تا ڕادەی شیان کاریان لە هەموو بوارەکانی هزرینی فەلسەفەییدا کرد (لایەنی کەم ئەو زانستانەش کە ئەمڕۆ ناو دەنرێن زانستە سروشتییەکان، لە بنەڕەتەوە سەر بەو بوارانە بوون). لەم ڕووەدا توخمگەلی جیاوازی نموونە پێشنگەکانی ئەنتیکە ڕۆژانە نەو سیستەمەکانەوە و بوون بە پاڵەڕ بە سەرهەڵدانی تەوانینەکی ئەتۆنەمی جیهان. بەڵام فەلسەفەی ئەرەبی-ئیسلامی لە قۆناغە "کلاسیکی"یەکەیدا بە هیچ شێوەیەک لاسایگەرا نییە. بەگومان فەلسەفەی کریستیانیی ئەوروپاش هەمان ڕووتی لە نموونە پێشنگەکانەوە هووەو سیستەمی فەلسەفەیی خۆی گرتە بەر. سەرەڕای ئەوە گەرەکە هەردوو فەلسەفەی ناوبراو سەیرلەگیانە تەواو جیاواز دیاری بکرێن. لە ئەوروپا نزیکی لە تۆڕی پیاوانی ئایین شۆقی بە فەلسەفاندن دابوو. فەلسەفە بەشکی تێڵگی بوو، فەیلەسوفانیش ڕۆحانییەکانی ئایین بوون، سەرەتاش بۆتایبەتی کێشیش بوون. بۆیە لە کۆنتەکستی ئەوروپیدا بە یەکەم جار لە چەرخی ناڤینی دەمەو کۆتایی و سەرەتانسدا "فەیلەسوف" وەک مامۆستا و زانای سەربەخۆ دیاردەدات. بە پێچەوانەشەوە زانایان لە کۆنتەکستی ئیسلامیدا سەر بە مەدرەسەی جیاواز بوون و بواری کارکردنیان بۆتایبەتی "پراکتیکی" بوو. بەڵام زەرینەی فەیلەسوفە "مەزنەکان"ی ئیسلام لە فەرگە پزیشکییەکاندا پێگەیەنران، ناوبانگیشیان تا ڕادەیەک دەگەڕەتەوە بە زانینی پزیشکییان. فەرگە پزیشکییەکان نەک تەنیا نموونەی فەرکردنی مۆرێفەی پزیشکی بوون، بەڵکو زەرتر لەوەش

سەرجەم کانەنی زانینی ناسراوی ئەو دەمەیان بە فەرخوازان دەگەیاند و بواری تەواو جیاوازی لە خە گرتبوو: "زانستە سروشتییەکان"، ئەستێرەناسی، ماتماتیک، فەلسەفە و لۆگیک، قورئاننناسی و یاسای (شەریئەی) ئیسلامی. هەر بۆگوەرەی ئەم بوارانەش گرنگیدانی زانستیانەی زانا ئەرەبی-ئیسلامییەکان گشتگیر بوو. بەدگەمەن زانایەکیان تەدا بوو کە تەنیا لە یەک بواری زانیندا دەرکەوتبەت. بۆگومان هاوکات گەرەکە ئاماژە بە فەرگەی دیکەش بدەین کە هەمان زانینی گشتگیریان دەگەیاند، بە نموونە بیت ئەلحیکمە، فەرگەکانی وەرگەەان، هەروەها سەرەتا فەرگەکانی قورئان و شەریئە.

3-1 ئەلکندی و هزری نوەپلاتەنی

شارەزایی گشتگیر لە سەرجەم زانستەکاندا هەروەها ئەدگاری یەکەم فەیلەسوفی مەزنی ئەرەبی-ئیسلامی بوو. ئەبو یوسف یەئقوب ئیبن ئیسحاق ئەلکندی نزیکەی ساڵی 800 لە کوفەی باشوری ئەراق هاتەجیهانەوە. باوکی لەوە پارەزگاری دەوڵەتی ئەباسی بوو. ئەلکندی بە چەەەک سەر بە حەزرەمەتی باشووری ئەرەبستان و هەزی کیندە بوو، هەر بۆیە ناونراوە "ئەلکندی". ئەو تەنانەت لە سەردەمی ژیانیدا وەک "فەیلەسوفی ئەرەبەکان" ناوبانگی دەرکردبوو، لە ەاستیشدا بە ماوەیەکی درەژخایەن هەر تاکە فەیلەسوفی بەواتای چەەەک ئەرەب مایەوە. ئەمە هیچ شتێک لەبارەی پگەیاندنی فەرگەیی ئەو نازانین، وەلە زانیاریمان لەبارەی سەرئەنجامی پگەیاندنەکەی هەیە: "فەهرەست"ی ئەلنەدیم کە لە سەدەی دەیەمدا نووسراوە و کەکراوەیەکی هەموو نووسینەکانە لەکاتی محەمەدەوە، ناوی 240 بەرهەمی کندی دەبات. بۆگومان ئەم لیستە گەتاری بچووک و نامەش لە خە دەگرەت، وەلە فرەجەریی ئەو بابەتانە کە کندی کاری تەدا کردوون، بەتایبەتی سەرنجەاکەشە: فەلسەفە، تیەلۆگی، لۆگیک، ئەستێرەناسی، ئەلخەمی، ژمێرە، ئەندازە و موزیک.

بەرهەمەکی بەواتا کە لەنەو ئەم بەەی بابەتەکانی کندیدا ماوەتەوە، نووسینەکە بە ناونیشانی "لەبارەی یەکەم فەلسەفە" کە پشکەشی خەلیفە ئەلمەئمونی (842 مەردووە) کەردووە. کندی پیوەندییەکی تایبەتیی بەو خەلیفەیەوە هەبوو: بوو بە ەاوژکاری متمانەپکراوی ئەو و مامەستای کوەەکی بە ناوی ئەحمەد. ئەو هەروەها بوو بە ەاوژکاری ئەلواتیق (847 مەردووە) کە وەک خەلیفە جێی مەئمونی گرتەوە. وەلە لە سەردەمی دەسەەاتداریی خەلیفە ئەلموتەوەکیلدا (861 مەردووە) دووچاری دەسیسەیەکی نەو کەشک بوو و دوای ئەوەی بەو هەیەوە بەر غەزەبی خەلیفە کەوت، ئیدی بەغدادی بەجێهێشت. کندی ساڵی 873، پدەچەت هەژارکەوتوو و بەزار، کەچی دوایی کرد. ئەمە

بگومان دتوانین ئم وداوان پیوند بکین بە کشی هشکیی گراوی ئو سردمو: خلیفە ئلموتوکیل "میحن"ی خلیفە ئلمئمونی هوشاندو و بیروباوی موئتزیلیی تکردو، هروها تزی ئزلییتی قورئانی کرد بە دگمی فرمی. ئو بوو ئیدی بو ییو ئرتدکسیی سوننی خی بسر موئتزیلدا سپاند، کە هروها کندیش بە یکک لە لایەنگرانی دادنرا. لە کتاییدا تنیا ئو ناوبانگە بە کندی مایو کە وک زانا و بتایبتی وک فیلسوف پی گیشتبوو. بە هر حا، ئمە لای کندی بە یکم جار بو پکوگردانی هزری ئیستتلیس و نوپلاتنی دگین کە بە فلسفی ئربی-ئیسلامی زر بواتا بوو، یان بە شویکی دی ببژین: دگین بە ئیستتلیسی نوپلاتنیان اڤکراو. لم جیدا گرنگە کمک برو پاش بگینو تاکو واتای ئم هزر پشان بدین. ئاخر فلسفاندنی نوپلاتنی نامە دنوننت بە ئاگایی "مدرن"ی ئمە، جا گر تنانت نبژین وک بواتا دیار ددات: لو فلسفاندندا ئاخافتن هیە لبارەی "کایکانی مانگ"، لبارەی "ژان" (ئماناسین)ی زین لە کاییکو بە یککی دی، ئمش پتر لە ببازی غیبانییت دچت نک لە فلسفە.

هزری نوپلاتنی

نوپلاتنیزم یککە لە دوایمینی ئو برنامە مزنە فلسفییانی ئنتیکە کە دیانوت جیهان وک سرجم ووونبکنو و دیاریبکن. ئوجا فلسفکان لە ووی پکهاتیانو چند جیاوازیش بن لە یکدی، هشتا هر هموویان لژر کفی پارادیگمای ئنتلگیدان، واتا ئو ئااستیی فلسفاندن کە لبارەی بوون دپرست، کواتە دپرست، داخە چی ئوکیک، شتک، ووشک، بە ئوکیی خی بکات. پیوند بم پرسیارو هموو فیلسوفانی ئنتیکە لودا هاوا بوون کە ئم "بوون" (بە گریکی "ئن / Ón")، کە کرکی (ئسنسی) شتکان، دبت چنتییکی جیاوازی لە لربوونی (وجودی) ماتریيانی خی هبت. بم شویە هزرینی ئنتلگییانە لە لربوونی کنکرتی شت دوورمان دخاتو و دمانبات برو هودان بە تگیشتن لە "کرک"ی شتکان، لە "بوون"یان. بمش ئیدی فلسفە "مئریفی زانستیانی استی"یە، واتا مئریفی پکهاتی استینی بوون – وک چن ئیستتلیس دبژت (متافیزیک، 20 ،933b). ئمە بگومان نک تنیا سرجمتیی جیهان و گردوون لە خ دگرت و

بەو ڕێوەشەو دەبەت بە ڕوونکردنەوەی گەردوونناسییانەی جیهان، بەڵکو هەروەها پرسیاریش لەبارەی کرەکی ڕەکخراوی جیهان، لەبارەی ئامانج (بە گریکی: تەلەس) و مەغزاکەی لە خە دەگرەت. بەیە فەلسەفاندنی ئەنتەلەگییانە هەمیشە لە سەرئەنجامدا دەگات بە پرسیار لەبارەی پەکهاتەی ڕاستی و بوونی "پەتی"، بەمەش هەروەها دەگات بە پرسیار لەبارەی "هەرە یەکەمین بنەڕەت" (Urgrund) ی سەرجەم بوون. هەر بەگوەرەی ئەمەش وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە کە لەبارەی بوون کراوە، چەند پلەیەکی یان چەند مەرتەبەیەکی پەکهاتەی شتەک وەک سەرئەنجام لەتەک خەیدا دەهەنەت: لە ئەکزیستەنسیا (existentia)ی پەتییەوە، واتا لە ئەوەکە-بوونەوە ڕووەو ئەسەنسیا (essentia)ی یان ڕووەو چی-بوون ی ئەوەکەیەک / شتەک.

پلاتەن بوونی پەتیی وەک ئیدە (ئایدەس / eidos) دیاری کرد. بە تەروانینی ئەو ئەرکی فەلسەفە هەڵچوون بوو لە ئاستی بەچوونی (دەکسای / doxa) پەتی و دیاردەی سەنسییەوە ڕووەو ئاستی مەئریفەی (ئەپیستەمەی / episteme) فەرمەکانی بوونی ڕاستینە: ڕووەو خودی ڕاستینە و چاکە و جوانەتیی پەتی، کە دوایەمین ترەپکی ئەنجامییانەی بریتییە لە "یەک" (ئەلئەحەد). وەلە مایەی سەرنجە کە مەئریفەی بوون لەم ڕەبازەی ئیدەکانی پلاتەندا یادهەنانەوەیە (ئانامنەزیس / anamnesis)، واتا: کاتەک دەروونی ئاوارەکراو بە نەو لەش خەی سیستەماتیکییانە یان "زانستییانە" بە کرەکی بوونەوە خەریک دەکات، لەم ڕەوتەدا دەگەڕەتەوە بە ئەکزیستەنسی پەشینەیی خەی بەر لە ئاوارەکردنی بە نەو لەش، واتا بە ئەو ڕەوشە دەگەڕەتەوە کە دەیتوانی "بە چاوی هەش" ڕاستەوخە لە ئیدەکان بەوانەت. کەواتە کاتەک سەنسەکانمان شتەکمان لەبارەی جیهانی دەرەوە پەدەگەیەنن بەبە ئەوەی هەرگیز پەمان ببەژن کە داخە کرەکی، ئەسەنسی، بوونی جیهان چی بەت، ئیدی لەرەوە ئەو دەرئەنجامە دەکەوەتەوە کە دەبەت مەئریفەی بوون سەرەتا لەنەو ئەمەدا وەنەوزی دابەت. لەم ڕوانگەیەوە ڕەوتی مەئریفەی فەلسەفە لە جیهانی بەرجەستەیی دوورمان دەخاتەوە و دەمانبات ڕووەو "ڕوانین"ی (نەزەری) هەشکییانەی پەتی لە جیهان. بەگومان ئەم ڕوانینە هەشکییە پەتییە تایبەتە تەنیا بە کەمینەیەکی دانایان.
شاگردە مەزنەکەی پلاتەن، ئەڕیستەتەلیس، بە پەچەوانەوە وای دادەنەت کە ئاگایی مرەڤ بەجەختی دەتوانەت ڕەگەی ڕووەو مەئریفەی بوون، ڕووەو ڕاستی، بگرەتە بەر. گەر فەلسەفە زانستی گشتەتی یان هینی بنەڕەت و هەکارەکان بەت، بەمەش لە کەتاییدا زانستی کرەکی شتەکان و بوون بەت، ئەوا دەبەت سیستەماتیکی بەت، لەرەشەوە دەبەت شیاوی

فەرکردن بەت و هەموو یەکەک لەی تەبگات. بەیە ئەیستەتەلیس لەگیکییانە ەەگەی مەئریفە لە دەرککردنی سەنسییانەی شتەکانەو دەگرەتە بەر، لەرەشەو ئیدی زانست وەک لای پلاتەن "یادهەنانەو" نییە، بەکو ئەزموونە. ئەیستەتەلیس هەر بەگوەرەی ئەم تەوانینە بایەخەکی زەر دەدات بە مەتەدناسیی ەەگەکردنەو ەووەو گەزارە ئەزموونییەکان و هەروەها بە بناغەشتنی دەرئەنجاماندن (سیلەگیزم / زانستی قیاس – و). فەلسەفە وەک زانستی بنەەت و هەکاری بوونەوەر هەروەها دەمانبات ەووەو پرسیار لەبارەی "یەکەمین" بنەەت و هەکارەکان. ئەم ئەیستەتەلیس ناچار دەکات کایەی زانستەکانی ئەزموون جەبهەەت، کە ئیدی ئەویش هاوشەوەی پلاتەن دەگات بە کایەی کرەکە "ناماتەریەلەکان"ی (هەشەکییەکانی – و) بوون. لەردا ئاوەزمەندانە دەبەت کە مرەڤ 'پاش' مەئریفەی جیهانی فیزیکی یان جیهانی شیاوی دەرککردنی سەنسی، کار لەم پرسیاردا بکات. لەبەر ئەم هەیە بوو کە ئالەکساندەری ئافرەدیسیاسی، کە لە سەدەی دوومی پەش زایینیدا خەریکی توەژینەو بوو لە ئەیستەتەلیس، پرسیارەکەی ناو نا "مەتا تا فیزیکا": "پاش فیزیک" (لەرەو وشەی "مەتافیزیک" سەریهەدا). کەشەکە لەردا خەریکبوونە بە یەکەمین پرنسیپی بوونەو کە مرەڤ لەگیکییانە بەنەو زنجیرەیەکی هە و ئەنجامدا پەی دەگات. ئەیستەتەلیس ئەم یەکەمین پرنسیپەی ناو نا "بزوەنەر نەبزواو" (لە: Metaphysik, 1012) و چوونیەک داینا بە پرنسیپی خودایەتی. پرنسیپەکە لە هزری تایستیی سەردەمانی درەنگتردا بوو بە "بزوەنەری نەبزەک" کە چوونیەک بوو بە خودای کەسەکییانەی ئافرەنەر.

لەرەو ەووندبەتەو کە بەچی پلاتەنیزم و فەلسەفەی ئەیستەتەلی توانییان بچنە پەیوەندییەکی چەو لەتەک ئایینە مەنەتایستییە جیهانییەکاندا: تیەلەگەکانی جووییەتی و کریستیانەتی و ئیسلام لەودا یەکدەگرنەو کە پەکەا دەگەنەو بە ەوونکردنەو فەلسەفییەکانی جیهان لە ئەنتیکەدا. ەەبازی ئیدەکانی پلاتەن ەاستەتیی پەتی، واتا بوون، دەباتە نەو کایەیەکی ناماتەرییەو کە مرەڤ تەنیا بە "لەوانینی / نەزەری" دەروون پەی دەگات. ئەم ەەبازە شوەنەک بە ئیمان دەسازەنەت. هەروەها ئەیستەتەلیس دەرفەت دەخسەنەت بە ئەوەی "یەکەم بزوەنەر"ی خودایی هاوکات وەک کەرتی ەەکخراوەکی سەرجەم بوونەوەران دیاربدات، ەەکخراوەک کە دەشەت سیستەماتیکییانە ئاوەا بکرەت و بەمەش ئاوەز پەی پەببات. هەر بەم شەویە دەتوانین وای دابنەین کە خودا جیهانی مەغزامەندانە ەەکخستووە و مرەڤیش دەتوانەت بە ئاوەز لەی تەبگات، ئەویش چونکە

خودا خ‌ی ئاو‌زی پ‌تیی‌. ل‌ر ئ‌ستا شو‌ن‌ک ب‌ مر‌ڤ و‌ک بوون‌و‌ری ئاو‌زم‌ند د‌ه‌نر‌ت‌ گ‌ڕ‌. ئ‌وجا کات‌ک ف‌ل‌س‌ف‌ی چ‌رخی ناڤین ک‌وت‌ د‌م‌قا‌ی ب‌تین‌و‌ ل‌بار‌ی کر‌کی ئاو‌ز پ‌یو‌ند ب‌ کر‌کی خودا و ئیمان‌و‌، ل‌ر‌دا درزی س‌ر‌ه‌داوی ن‌وان ف‌یل‌سوفان ب‌ز‌ر‌یی ل‌و‌دا بوو ک‌ ه‌ر لای‌ن‌یان ج‌ختی ل‌ میرات‌ک‌ی پلات‌ن یان ئ‌یست‌ت‌لیس د‌کرد. ل‌ ک‌نت‌کستی ئیسلامییان‌ و کریستیانییان‌ی چ‌رڤی ناڤیندا ت‌نیا ژمار‌ی‌کی ک‌می ف‌یل‌سوفان ب‌ پرسیار‌ ادیکال و ت‌ز‌کانیان چوون‌ د‌ر‌و‌ی هزرینی ئ‌نت‌ل‌گییان‌، ل‌ر‌ش‌و‌ ی‌یان خ‌ش کرد ب‌ شو‌ن‌گرتن‌و‌ی ئ‌و ج‌ر‌ هزرین‌ ناوبراو‌. س‌ر‌تا ل‌ ف‌ل‌س‌ف‌ی ئ‌ر‌بی-ئیسلامیدا ب‌وونی ج‌خت د‌کرا ل‌ میراتی نو‌پلات‌نی.

نو‌پلات‌نیزم ل‌ ئ‌نتیک‌ی د‌م‌و ک‌تاییدا (در‌نگدا) دوای‌مین ه‌و‌ک بوو ب‌ ئ‌و‌ی هزری پلات‌نی و ئ‌یست‌ت‌لی ب‌ ش‌و‌ی‌کی سیست‌ماتیکی و ل‌س‌ر پرنسیپی ی‌کان‌ پ‌ک‌و‌ بگونج‌نر‌ن. ل‌ر‌دا ه‌رو‌ها ف‌ل‌س‌ف‌ی دیک‌ش ک‌ ل‌ژ‌ر کاریگ‌ر‌یی هزرڤانانی م‌زنی گریگیدا بوون، و‌ک ست‌ئایکی و گن‌ستیکیی‌کان ک‌ پا‌ه‌زی خ‌یان نارد، ژان‌ ن‌و نو‌پلات‌نیزم‌و‌. ئ‌وجا گ‌رچی پل‌تین (205-270) دام‌زر‌ن‌ری نو‌پلات‌نیزم نیی‌، و‌ل‌ ب‌ ی‌ک‌مین و گرنگترین نو‌ن‌ری داد‌نر‌ت. پل‌تین، خ‌گر‌داو ب‌ پلات‌ن‌و‌، ئ‌م ت‌وانین‌ اد‌گ‌ی‌ن‌ت: بوونی "پ‌تی" ت‌واو ه‌ش‌کیی‌، بوون‌کی ب‌د‌ر‌ ل‌ ماتری، ئ‌وجا گ‌رچی مر‌ڤ ل‌ د‌روونی خ‌یدا پ‌یو‌ندیی ب‌و بوون‌و‌ ه‌ی‌، س‌ر‌ای ئ‌و‌ ت‌نیا ب‌نا‌شنی ه‌ستی پ‌د‌کات، ت‌نیا "ه‌ناس"ی‌کی ئ‌و بوون‌ ئاگام‌ندان‌ د‌ناس‌ت‌و‌. پل‌تین ل‌ خ‌ی د‌پرس‌ت ک‌ داخ‌ چ‌ن ئ‌م ک‌ماس‌ی م‌ئریف‌ی پ‌تی وون بکر‌ت‌و‌، ل‌ر‌شدا س‌ر‌تا ب‌ی خویا د‌ب‌ت ک‌ جیهانی ماتریان‌ی ئ‌زموونکردنمان ل‌ژ‌ر ک‌فی س‌ر‌ه‌دان و ل‌ناوچووندای‌ (فانیی‌)، ب‌ پ‌چ‌وان‌ش‌و‌ گ‌ردوون و ک‌خراویی‌ک‌ی (گریک‌کان ل‌ ک‌س‌م‌س د‌دوان) ه‌میش‌یین. گ‌ردوون ل‌ر‌بوون و ک‌خراویی خ‌ی و‌ک س‌رج‌م د‌پار‌ز‌ت، جا گ‌رچی ک‌رت‌کانی تایب‌تن ب‌ ل‌ناوچوون. ل‌م ت‌وانین‌و‌ دوو د‌رئ‌نجام ب‌ پل‌تین د‌ک‌ون‌و‌: ی‌ک‌م، ئ‌و‌ ک‌ نافانی و ئ‌ز‌لیی‌، د‌ب‌ت هاوش‌و‌ی ئ‌و‌ ک‌ فانی و کات‌کیی‌، شو‌ن‌کی چ‌سپی ل‌ن‌و ئ‌م ک‌خراو‌دا ه‌ب‌ت؛ دوو‌م، د‌ب‌ت نافانی چ‌ن‌تیی‌کی دیک‌ی، واتا با‌تری ل‌ ئ‌و‌ ه‌ب‌ت ک‌ فانیی‌. ب‌م ش‌و‌ی‌ دوو ئ‌دگاری نو‌پلات‌نیزم ک‌ س‌ر‌تا ب‌ ل‌وانین‌کی روا‌تی و‌ک "نا‌ف‌ل‌س‌ف‌یی" و ئ‌س‌ت‌ر‌یکییان‌ی پ‌ر‌شم‌ند ب‌مان د‌رد‌ک‌ون، چ‌ و‌ک زانستی جددی و چ‌ و‌ک ب‌ش‌کی دابی ف‌ل‌س‌فاندنی پلات‌نی-ئ‌یست‌ت‌لی وو‌ند‌ب‌ن‌و‌.

ڕۆکخراوی "جیهان" کۆسمۆلۆگیانەیە، گشتگیرە، هەروەها "پلە"یەیە لە بوونی نافانی و پەتیەوە بەرەو ژێر ڕووەو لەربووونی فانی کە تەنیا ماتریانەیە. بەم ڕێیەوە لە فەلسەفەی نوپلاتۆنیدا ئاخافتن لەبارەی "کایە" کۆسمۆلۆگیەکان واتای فەلسەفەیی وەردەگرێت. ڕۆکخراوی ماکرۆکۆسمۆس پێکەوە لەتەک ڕۆکخراوە نافانیەکانی ئاستەرکانیدا، بەرەو ژێر ڕووەو جیهانی بگرە کە ئەمە لاسەری دەبزوێن، لەو ڕۆکخراوەدا وێنەدەرەتەوە کە ئەمە خۆمان وەک بوونەوەری هزرڤان لەژێر ڕکەفیداین. لەربووونی ماتریانەی جەستەیمان بریتیە لە پلە فانییە نزمترینەکەی بوون، بە پچەوانەشەوە ئاوەزمان یان هۆش ئاستێکی ڕووەو بوونی نافانیی پەتی وەرگرتووە.

تەوانینی ڕۆکخراوی گەردوون کە کایەی جیاواز لە خۆ دەگرێت، دەگەڕێتەوە بۆ فەلسەفەی سروشت ی گریکی لە قۆناغی کلاسیکییدا، وەلە بەتایبەتی بۆ ئەپیستەتەلیس، کە هێڵی سووانەوەی بۆ پلانەتەکان دانا، واتا کایەی (سفێری) تایبەتی دانا کە پلانەتەکان لاسەریان دەبزوێن. ئەپیستەتەلیس بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بزووتنە وای گریمانە کرد کە "سفێرگەلی هاوکێش" هۆن و کاریگەری لاسەر یەکدی دەنوێنن. وەلە بەگوێرەی ئەم گریمانەیە دەبوو سەرجەم بزووتنەکانی پلانەتەکان لە کۆتاییدا بگەڕێنەوە بۆ دەرەکیترین کایە کە خەیشی لە لایەن "بزوێنەری نەبزۆکەوە" بزوێنرابوو، هێندە نەبێت کە نەدەشیا ئەم بزواندنە میکانیکییانە بەربخرێت، چونکە دەبوو "یەکەم بزوێنەر" فەرمکی ناماتریانەی (هۆشکییانەی – و) هەبێت کە ئیدی لە لایەنی خەیاڵەوە نەبێتەوە بۆ کەرتی پەیوەندییەکی هۆ-ئەنجام. کۆواتە ئایا بۆ چ ڕێیەکەوە بزووتنەکە هێنرایە گۆڕێ؟ نوپلاتۆنیزم وەڵامکی سەرنجڕاکێشی ئەم پرسیارەی دایەوە: ئەوە بەڕێی خودی "ژیان"ـەوە، بۆ گریکی بەڕێی پسیهە-وە (psyché) ڕووی دا، واتا بەڕێی ئەوەوە کە ئەمە بۆ دەروون وەریدەگێڕین. کۆواتە "زیندە" یان "دەروون" لە باڵاترین کایەوە پلە بە پلە دەژێتە خوارەوە. ئەم ڕژانە ناودەنرێت "ئەماناسیۆن" (Emanation). لەم ڕوانگەیەوە یەکەم بنەڕەتی سەرجەم بوون خۆی لاسەر باڵاترین پلەکەی ڕۆکخراوی گەردوون دەبینێتەوە. ئەم یەکەم بنەڕەتە دەبەخشێت لە ڕووی چەنتیەوە ئەوەکەیکی تەواو جیاواز بێت لە پلە نزمترەکانی بوون، بەڵێ ئەمە کە وەک مرۆڤ بە پلەی ماتریانەی بوونەوەر گرەدراوین و پلەیکی نزمترە، تەنیا بە شیفرە (Chiffre) دەتوانین ئەو یەکەم بنەڕەتەی بوون دیاری بکەین: وەک "یەک-ی هەرە سەرەتایی"، ئەویش چونکە شیاوی دابەشاندن نییە بەسەر کەرتگەلی دیکەدا و هەروەها لەژێر ڕکەفی هیچ

دەخگۆییەکدا نییە؛ یان ئەمە ئەو وەک "ئەبسولوت" (لەجیابوە) دیاری دەکەین، چونکە ئەو گشتگیرە و بەمەش لە توانستی سنووردارى هزرمان جیابۆتەوە. "یەک-ی هەرە سەرەتایی" خەی لە خەیدا شتەکی سەرجیهانییە، ترانسسەندەنتە، بەیە لەخۆا نییە کە نۆپلاتۆنیزم خوازەی "تیشک"ی بە بەکاردەهێنێت: یەک-ی هەرە سەرەتایی بریتییە لە تیشکی پۆتی کە ئەمەی مرۆڤ کوێر دەکات. وەلە پلاتین هەروەها یەک-ی هەرە سەرەتایی ناو دەنا "بابە"، بەمەش نزیک دەبینەوە لە ڕاڤەکردنی تایستییانەی هەرە یەکی سەرەتایی وەک خودایەکی کەسەکی.

بەدووی یەکەم بناغەی بووندا بینایەکی پلەیی شەدەبۆتەوە تا دەگات بە لەرەبوونی "تاریک": لەرەبوونی ماتریالیانەی پۆتی.
کایەی یەکەمی "خودایانە"ی تیشک لە کایەکەی دیکەدا وەک هەشی پۆتی (نووس / nus)، یان وەک هزری ئەها، دیاردەدات. هەشی پۆتی، هزری ئیدە پۆتییەکانی سەرجەم بوون بەرجەستە دەکات. ئیدە پۆتییەکان لە پەناوی بەماتریکردنی خەیاندا دەڕژنە نەو زیندەوە، واتا نەو دەروونی جیهانەوە. بەم شێوەیە یەک-ی هەرە سەرەتایی، بە نەوندیاریی هەش، خەی بزیندوویی لەنەو دەروونی جیهاندا پێشان دەدات. کەواتە خودا، یان یەک-ی هەرە سەرەتایی، سەبارە لەنەو جیهاندایە: وەک تیشکی پۆتی و ئەها (ئەبسولوت)؛ وەک هەش کە ئیدە پۆتییەکان بەرجەستە دەکات؛ هەروەها وەک دەروونی ژیانخەرەوەی جیهان. ئەم بنەماتە دەرفەتی بە تیەلگیی کریستیانەتی ئەخساند کە بە بەوا بنەمایەکەی خەی لەمە سەیەکانە زەر بەچاکی لەتەک نۆپلاتۆنیزمدا یەکبگرێتەوە. بە هەر حاڵ، پاشان ئەوتی پلەکان بەرەو خوارتر شەدەبۆتەوە تا دەگات بە ماتریی نەفەرمەنراو. پلاتین ئەم ماتریییە نەفەرمەنراوە هاوچوو دادەنێت بە تاریکیی ئەها و خراپە. ئالەرەدا مەدەلەکی هزرینی گنۆسیس تەکنە بە فەلسەفەی نۆپلاتۆنی دەبەت. "گنۆسیس" (کە بە گریکی واژەیەک بوو بە "مەئریفە") بە دیدی کلەمەنس ی ئالەکساندریایی (150 تا نزیکەی 215) مەئریفەی خودا بوو بەپاە کرداری پابەندی ئیمانی کریستیانییەوە. وەلە گنۆسیس هەروەها واتای هەوەستەکی ئایینی-فەلسەفەیی دەگەیەنێت کە لە ئەنتیکەی ئەمیدا هاتە ئاراوە و دەیویست بەهۆی "وانینی / نەزەر"ی میستیکییەوە بە خودا بگات نەک بەهۆی مەئریفەی ئاوەزمەندانەوە. بەمەش گنۆسیس دەبەت بە شێوەیەکی "زانینی نهێنی" کە تەنیا موختاران دەتوانن پەی بگەن. لایەنی هاوبەشی سەرجەم ئەبازە گنۆستیکییەکان بریتی بوو لە دوالیزمی چاکە و خراپە کە تێدا چاکە وەک خودایەتی و هەشکەتیی پۆتی، وەلە خراپە وەک ماتەری و ئارەزووکان کە خودی ماتەری وروژێنیان بوو،

دیاری دکران. بگومان مرڤ پابندی هردووکیان، سرای ئو دبت بە خاس (زگاربوون) لە لشی ماتریانی گوناهبار تبکشت. ئوجا نوپلاتنیزمیش تەوانینکی هاوشوی هیە: ئامانجی مرڤ جیابوونویە لە لشکتیی خی – لشکتی کە "تاریکی" و "خراپی" ەکخراوی بوون برجستە دکات. ولە ئستا کسملگیی نوپلاتنی ەوتی پلکان هەدگەتو، ئمش جی سرنجە، چونکە لەردا دتوانین کسملگییکە بە تلیلگی (هئنجامناسی) دابنین، ئویش چونکە ئامانجک (تلس-ک) بە مرڤ و جیهان دادنت. ئاخر چن هر کایەک دەژتە نو هر فرمکی نزمتری بوونو، مرڤیش بە هەمان شو دتوانت ەگی برڤاژ بگرتە بر: بەهزی ئاوزی بی دلوت خی لە لشکتییکی و بمش لە خراپی نو لشی ئازاد بکات و بگات بە وانین لە یک (ئلئحد): لە خودایتی. ولە ئم تپەکردنە لە جیهانی ماتری بە هیچ شویک لای نوپلاتنییکان هەپچتییکی جمبوو (ئیستری) نییە، بەکو زرانکە لە پناوی زانیندا، بگومان زرانک کە بە ئەیستتلیس مشقی پکراو: بریتییە لە فلسفە وک زانستی تواوتی، هندە نبت کە لە کتاییدا (جیاواز لە ئەیستتلیس) ئاماژیکی هور ووو لربوونی "بزونرکی نبزک" خی نابینتو، بەکو ئزموونکی میستیکی (تسوفی) لو کتاییدایە، یان وانین لە خودا هیە کە مرڤ تنیا بە پشتکردنە جیهان و بە زوهد پیدگات.

نوپلاتنیزم وک برنامیکی سیستماتیکییانی مزنی وونکردنوی جیهان دردکوت کە خی بە فلسفاندنی پلاتنی و ئەیستتلییو گر ددات، ولە هاوکات توخمگلی دوالیزمکی متافیزیکی و مرالی لە خ دگرت، دوالیزمک کە دبت بە دوژمنکاریی لش و ورگرتنی شوازی ژیانی زاهید (ئاسکزی) و ئزموونی میستیکی. بتواوتی ئا لەردا بوو گرنگیدانە تایبتییکی فیلسوفانی ئربی-ئیسلامی بە نوپلاتنیزم. ئاخر نوپلاتنیزم شیاوی ورگرتن بوو چە وک بردوامیپدان و چە وک درخستی چارسر بە ئو دانوستاندنانی تیلگیی سرتای ئیسلامی و موتکللیمونکان کە سبارت بە کرکی خودا و ئافرنراوکی، هروها سبارت بە پیوندیی مرڤ و زینی مرڤ بە کرکی خوداو، بردخران. ولە جی سرنجە کە "ترپک"ی ەکخراو کسملگییە نوپلاتنیزمییکی جیهان لە دیدی ئیسلامییو پکش بوو، چونکە زر دشیا ئو ترپکە چە وک همای سە-یکانی کریستیانتی و چە پانتایستییانە راڤە بکرت، بمش خودا قادیرە ئافرنرکی قورئان بهیچنرت (نفی بکرت). لەرو چند

پرسیارێک سەریانهێدا و هیچ نەبێت یەکەمین هزرڤانێ سیستەماتیکییە مەزنەکانی فەلسەفەی ئەربی-ئیسلامی کاریان تێدا کردن: ئایا چەن ژانی یەک-ی هەر سەرتایی، واتا خودایەتی، بە پلەکەی دی ووددات و ئەوجا بە پچەوانەشەوە ئایا چەن ئەمە لە هەنگاوی هەشی مرۆڤ ووەو "نەزەر / وانین" لە ەهایەتی (ئەلموتەق) تەبگەین؟

مەتافیزیک و تیەریی زەین لای ئەلکندی

کندی بەهەزتر لە فەیلەسوفانی پاش خەی هەوە بە بەیەکگەیاندنی پەیامی قورئانی و فەلسەفەی گریکی دەدات. ئەو لەنەو فەیلەسوفانی بەواتای ئیسلامیدا تاکە فەیلەسوفەکە کە تەوانینی ئەیستەتەلیس سەبارەت بە ئەزلییەتی جیهان ەتدەکاتەوە و ئافراندنەک لە هیچەوە (ئەکس نیهیلە / ex nihilo) وەردەگرەت، چونکە تەنیا ئەم تەوانینە بە خودا ئافرەنەرەکەی قورئان دەگونجەت. بەگومان ئەم خەزگەیەی کندی بە یەکەتیی نەوان ئیمان و ووونکردنەوەی فەلسەفەییانەی جیهان ناگەتەوە بە ناچارییەک بەرانبەر زانا ئەرتەدەکسەکانی ئایین، هەروەها هەوەستەکی هەلبازانە نییە بەرانبەر ئەوان، بەکو نیشانەی ئیمانداریەکی قووە. جگە لەوە کندی زەر بەبایەخەوە دەیویست سیستەماتیکییانە ئیدەگەلی فەلسەفەیی دیاری بکات، ئەمەش تەنیا بەودا نابینرەت کە هەوەی دا ژمارەیەکی زەر فەیلەسوفی گریکی بە ئەربی وەربگەرەن، بەکو هەروەها ەبەرییەکەشی بە نووسینی "لەبارەی یەکەم فەلسەفە" هەواەکمان لەو بارەوەیە پەادەگەیەنەت. ئاخر ئەو لەم نووسینەیدا گەڤی خوەنەر دەکات کە "لە هەر سەرچاوەیەکی خوازراوەوە، جا گەر تەنانەت هینی نەوەکانی ابوردوو و گەلانی دیکە بەت"، تەوانین هەبهەنجەت. بە دیدی ئەو فەلسەفە بریتییە لە "ناسینی سروشتی استینەی شتەکان تا ادەی بەکردنی توانای مرۆڤ بە ئەو ناسینە"، هەروەها نابەت هیچ ئاستەنگەک لە بەردەم ئەو مەبەستەدا هەبەت(1). باوەجو، وەک کندی دەبەژەت، فەلسەفە لە سەرئەنجامدا هەر بەو تەوانینە دەگات کە پەشتر پەیامەکەی قورئان گەیاندوویەتی، ئەمەش هەروەها یەک-ی هەر سەرتایی، واتا خودایەتی، دەگرەتەوە. بەگومان کندی لەردا تەنیا پەی دەکرەت ئاماژە بە ئەوە بدات کە ئاوەزی مرۆڤ لە توانایدا نییە هیچ لەبارەی کرەکی خودا ببەژەت، لەم تەوانینەشدا پەیەوی هزرڤانە نوەپلاتەنییەکانی کریستیانەتیی سەرتا دەکات کە گەتبوویان، ئاخافتن لەبارەی خودا کارەکی نەشیاوە. ئەم شەوازەی اڤەکردن کە لە مەژووی فەلسەفەدا ناونراوە "تیەلەگیی نەگەتیڤ"، فەیلەسوفانی ئایندە ەتیان کردەوە، چونکە بە دیدی ئەوان دەرفەت

بە وەامدانەوەی پرسیارە فەلسەفییەکان نادات.
کندی زەرتر بە تیەرییەکەی خەی لەمە زەین کاریگەریی لەسەر فەلسەفەی ئیسلامی نواند. ئەو لەردا هەرەمی پلەییانەی بوون کە لە نوەپلاتەنیزمدا گەان پەدراوە، هەدەگەتەوە، واتا لەژەرەوە بەرەو ژوور دەوات. دەرچەی پرسیارەکەی کندی لەم پەیوەندییەدا ئەمەیە: ئایا چەن زەینی مرەڤ کە پابەندی ماتەرییە، دەتوانەت بە هەشی پەتی (نووس) بگات؟ کاتی خەی ئەیستەتەلیس جیاوازیی کردبوو لە نەوان دوو فەرمی زەیندا (De anima III, 430a): زەینی چالاک (intellectus agens / activus) و زەینی ناچالاک یان موئاناتاوی (intellectus passivus). زەینی چالاک بریتییە لە چالاکیی کرەکی و مەئریفە دەخاتەوە، بە پەچەوانەشەوە زەینی ناچالاک تەنیا وەرگرە (rezeptiv)، واتا تەمارکەرە و بە جیهانی ماتەرییەوە گرەدراوە. وەلە، وەک کورت فلاش دەبەژەت، ئەم کەنسەپتە پەیوەند بە ئەیستەتەلیسی زانای ئەزموونەوە نەک تەنیا "گوزارشتەکی سووهەنەر"، بەکو هەروەها پرسیاریش سەبارەت بە کرەکی زەینی چالاک دەخاتەوە: ئایا زەینی چالاک نزیکەی زەینەکی خودایە، ئەویش چونکە تەنیا بەهەی چالاک-بوون-یەوە "خودی خەیەتی"؟ کندی ئەم جیاوازیکردنەی ئەیستەتەلیس لە نەوان زەینی چالاک و زەینی ناچالاکدا دەهەنەتە نەو فەلسەفەی ئیسلامییەوە، هاوکات دەیەوەت خەی لە کەشەی کەنسەپتەکەی ئەیستەتەلس لابدات، ئەویش بەوە، کە تەگەی زەین پتر ورد دەکاتەوە و پلەی دیکە وەک نەوەندیار لە نەوان زەینی چالاک و ناچالاکدا دادەنەت: "یەکەمیان زەینی چالاکە؛ دووەمیان زەینەکە کە شیمانەییە / هەزەکییە (پەتەنسیەلە) و لەنەو دەروونداییە؛ سەیەمیان وەرگەینی ەوشە شیمانەییەکەی نەو دەروونە بە ەوشی کردەکی (ئەکتوالەتی)؛ چوارەمیان زەینەکە کە دەتوانین لەبارەی ببەژین: ئەو خەی بەیان کردووە" (al-Kindi, 1950, 353).
کەواتە زەینی چالاک لای کندی هەمیشە وەک باەاترین پرنسیپ لەنەو شتەکاندا ئامادەیە، هەروەک ببەژین، ئەم زەینە ئاوەزی پەتییە، ئاوەزی تیەرییانەیە، یان بریتییە لە نووس. زەینی چالاک ئااستەیەک ەووەو جیهانی هەشەکی (ئینتەلیگیبل) وەردەگرەت، واتا ەووەو ئەو جیهانە کە دەبەت بەگوەرەی پارادیگمای ئەنتەلەگیانە وەک کرەکی گشتی، وەک فەرمی پەتیی بوونەوەر (2)، لەی تەبگەین. بە شەوەیەکی دی ببەژین: زەینی چالاک "لە دەرەوە" دەت و کاریگەری لەسەر زەینی مرەڤ دەنوەنەت، واتا سەرەتا کار دەکاتە سەر پلەی دووەم. ئەم پلەیە دەروونداره، دەروونیش (psyché) بە فەیلەسوفە ئەرەبییەکان هەروەها واتای "ژیان"ی دەگەیاند. دەروون "وەک کرەک یەک-ە؛ گەوهەری دەروون هاوشەوەی گەوهەری خودایە، هەر وەک چەن تیشکی خەر

هاوشوی خر" (, 2731950al-Kindi). کواتە لەنو دروونـدا بەشیمانەیی / هەزکییانە زەینی پەتی، چالاک، دانراوە. ئەوجا سەیەم پلەی هزر پەیوەندییەک لە نەوان هەردووکیاندا دەهەنەتە گەە، واتا لە نەوان کایەی زەینی چالاکی دانراوی نەو دەروون و کایەی زیندەدا، واتا کایەی بزواو و پابەندی سروشتدا. ئەوجا کندی فەرمەکی دیکەی زەین دەداتە پاە سەرئەنجامی ئەم پەیوەندییەی نەوان زەینی پەتی و کایەی زیندە، کە بریتییە لە بەیانبوونی پەیوەندییەکە. ئەمە بەەی بەیانبوونی پەیوەندییەکەو دەتوانین ئەو زانینە هەشکییە بناسینەو کە خەی لەنەو جیهانی بەرجەستەیی شیاوی دەرککردندا دەبینەتەو. کندی لەسەر ئەم پلەیەی زەین زانستەکان و فەلسەفە یان پەیامهەنی دادەنەت. بەگومان کندی بەم مەدەلە هەشتا هەر وەامی ئەو پرسیارە ناداتەو کە داخە چەن دوایی پەینەوەکە لە مەئریفەی سەنسییەو ەووەو مەئریفەی هەشکی ەووبدات. ئەو پەر بە پلەکانی زەین دەدات، وەلە کارەکی بەم چەشنە هیچ لە پاەیەکیی زەینەکان ناگەەت گەر هاتوو ەوونەکرەتەو کە داخە چەن خودی پلەکان بتوانن لە یەکدییەو بەنگەە. ئەمە دەتوانین هەی دەلاقەکان کە لەنەو فەلسەفە سیستەماتیکییەکەی کندیدان، بە ئەو بگەەنینەو کە بەرهەمەکەی ناتەواو بە ئەمە گەیەنراو. وەلە هەروەها دەتوانین ەوایانە گومانی ئەو لەو هزرڤانە مەزنە بکەین، کە ئەو ئاگامەندانە وەامدانەوەی فەلسەفییانەی هەندەک پرسیاری بە خاتری وەامدانەوەیەکی ئایینی پشتگوە خستوو.

3-2 ئەلەازی و گومانگەرایی فەلسەفەیی
(بەوانە هەمان ماەپە – و)

پەراوەز

(1) سیتاتەکە وەرگیراوە لە وەرگەانەکەی:
Watt/Marmura 1985, 331, Vgl. al-Kindi 1950, 82 ff.
2)) بەم تەگەیەدا جیاوازیی نەوان پارادیگمای ئەنتەلەگیانە و پارادیگمای نوەسەردەم-مەدەرنی مەنتالیستی ەوودبەتەو: کانت تەنیا ئەو بابەتانە ناودەنەت "ئینتەلیگیبل" (هەشکی، دەرسەنسی) کە "تەنیا بە زەین شیاوی پەشبینیکردنن و هیچ کامەکی لەوانینەکانمان ناتوانەت ەوویان تەبکات" (Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, § 34 Anm.). کواتە بابەتەکان "کرەکی هەشکین" (Gedankendinge) کە ئاوەزمان بنیاتیان دەنەت بە ئەوەی بتوانین گەزارە لەبارەی دەرککردنە سەنسییەکان دەرببەین (وەک: پرنسیپی کاوساەتی، یان زەرووری کردار (die Imperative)

لە مرالدا). بە پچەوانەشەوە فەلسەفاندنی ئەنتەلەگیانە ئا لەردا شونی مەئریفەی "ەها" و ەاستییەکان بەسەر کردکی جیهانەوە دەبینەت.

سەرچاوە
Geert Hendrich, Arabisch-Islamische Philosophie, Frankfurt / M 2005

تەبینیی وەرگێ
ئەم وەرگێانانە کە بەدووی یەکدا بەاودکرنەوە، دگێنەوە بە نزیکەی پازدە ساە لەمەوبەر بە "فەرخوازان"ی بەشی فەلسەفەی زانکەی ەاپێن.

فەرهەنگێک

بچوون: لای پلاتۆن نزمترین پلەی مەئریفەیە و تەنانەت دکەوتە ژێر مەئریفەی دەرککردنی ەاستەوخۆی بابەتەوە. کە من دبەژم "بە بچوونی من ئەمە ئەوهایە"، لەردا من تەنیا وای بە دچم کە ەەوشکە ئەوهابەت، وەلە من هیچ لەبارەی نازانم.
پارادیگما: نموزج، نمونەیی، مەدەلی ەوونکردنەوە، شەوازکی مەئریفەیی.
ترانسسەندەنت: دەرجیهان، لەوبەر توانستی مەئریفەی مرۆڤەوە.
ترانسسەندەنتکردن: تێپەاندن لە کایەی سەنسی، کایەی شیاوی دەرککردن و ناسین؛ هەزنان ەووەو کایەی هەشکەتی.
تێەلگی: زانستی توژرەوە لە خودا / خودایەتی و کرکی ئەو.
تەلیەلگی: زانستی هەئەنجامی، واتا گریمانە دکات کە جیهان لە پێوەندیی هەئەنجامیدایە؛ هەردووکیان پابەندی یەکدین: هەوەک کاریگەری، ئەنجام وەک سەرهەداو لەو کاریگەرییەوە.
ەوانین (نەزەر)ی میستیکی: ئەزموونی نهەنیئامێزی دیتەنییانەی خودا (بە نموونە لە تەسەوفی ئیسلامیدا).
ستەئایک: ستەئا مەدرەسەیەکی فەلسەفەیی گریکی بەوو دوای ئەیستەتەلیس (بگشتی دوای قەناغی کلاسیکی). مەدرەسەکە بەتایبەتی ئەتیکی (ئەخلاقناسی) بوو و ەوونی دکردەوە کە چەن مرۆڤ یەکگرتەوە لەتەک "خەی" و "سروشت"دا بژی، هاوکات لەدژی سزکانی کارا بەت تاکو بەو مەئریفەیە بگات. ستەئایکییەکان خەیان هەروەها لە سیاسەت بەدوور دگرت.
سیلگیزم: زانستی قیاس، دەرئەنجامادن. لە دوو پشدانراوەوە (پرەمیسەوە) کە تگەیەکی نەوانییان هەبەت، بزەرووری دەرئەنجامەک

دکوتو: "سکرات مرڤ"، "مرڤ بمر"، کواتو: "سکرات بمر". سکرات لە پشدانراوی یەکمدا بکرە (سبژکتە)، مرڤ پردیکاتە (محمولە)؛ مرڤ لە پشدانراوی دوومدا بکرە، بمر پردیکاتە؛ مرڤ لە هەردوو پشدانراوکدا تەگەی نوانییە.
سنسی: محسوس، ئوە کە بەی سنسکانوە (چاو، گوە، لووت، هتد) چدبەت.
سە-یەکانە: تیەلەگیی کریستیانەتی جەخت لە سە یەکانە، یان لە سە-یەکانەیەک دەکات کە بریتین لە: خودا جارەک وەک "بابە"ی ئاسمان کە مرڤان دەپارزەت، جارەک وەک "کوە" (ئیسا)، واتا خودا هاتەتە نەو مرڤوە، ئەوجا خودا جارەکی دی وەک "هەشی / گیانی پیرەز" کە هەمیشە لەنەو کریستیانییەکاندا ئامادەگیی هەیە.
کرەکی هەشەکی، یان شتی هەشەکی / بیرەکەیی لای کانت بریتین لە "ئیدەکان" کە ئاوەز خەی بەناچاری دەیانهەنەتە ئاراوە، هەروەها "شت لە خەدا".
کلاسیکی: سەر بە کلاس (پەل)ی یەکەم، هەمیشە چواندوو، هەمیشە هەنووکەیی. کە دەگەترەت سەفەکلەس کلاسیکە، یان بووە بە کلاسیک، مەبەست لەوەیە کە دراماکانی ئەو هەرگیز کەن نابن. کلاسیک جیاوازە لە "تەقلیدی"، بە نموونە مرڤ ناتوانەت ببژەت: "فەان کلاسیکییە"، "ئەو پارتانە کلاسیکین".
گنەستیک: واتا مەئریفە، کەناوەک بوو بە ئەو ئااستانەی کریستیانەتیی سەرەتا لە سەدەی دووەم تا سەیەم کە ئیمانی کریستیانییان بە هەندەک هەزری ئەنتیکەوە گرە دەدا؛ ئەوان دەیانویست بە مەئریفەی خودی خە (خودناسین) و جیهانبینیەکی دوالیستی (هەش و ماتەری) بەهای لەشەکەتی بەرانبەر هەشەکەتی تا بشەت کەمبکەنەوە، تاکو ئیدی مرڤ بەو ییەوە خەاسی خەیی بەدیبهەنەت.
ماکرەکەسمەس: "مەزنە گەردوون"، واتا گەردوونی دەرەکی بە پەچوانەی میکرەکەسکەس، واتا گچکە گەردوون کە لە ناخی مرڤدا شیاوی سەرهەدانە.
مەنەتایزم: ناساندنی خودایەکی "تاک" و "گشتگیر"، وەک لە ئایینەکانی جوویەتی و کریستیانەتی و ئیسلامدا.
میحنە: بریتی بوو لە "ئینکڤیزیسیەن"ی ئەباسییەکان کە خەلیفە ئەلمەئمون ساەی 833 داینا و هەموو کەسەکی ناچار دەکرد پابەندی ببازی دەوەت بەت. دەوەت دەیسەپاند کە "قورئان دانراوی مرڤە" ("خەلق ئەلقورئان")، بە پەچوانەی پیاوانی ئایین کە قورئانیان بە پەیڤی ئەلا دادەنا. بەتایبەتی موئتەزیلەییەکان جەختیان لە قورئان دەکرد وەک مەخلوق.

منتالیزم: منتال بواتای "کایی هش". منتالیزم لە فلسفەدا (هروها پسیکلەگیدا) گریمانی سروشتکی هشکییانی مرڤ دکات بپا سروشتی بیلەگییانی ئوو. سروشتی هشکی خی لە زمانکی گشتگیری هزریندا دخمەنت، ئو سربخ لە سروشتماتریالیستییەکی مرڤ (لە نیرلەگی).
نووس: ئاوزی پتی، یان هشی پتی ی تکەنبوو بە هر ووشکی سنسی، هستکی و ئندشیی.
ئەتدکسی: پابندی بە بنما چواندن پدراوکانی ئیدیلەگییەک یان ئایینکو.
ئزلی: نئافرنراو، همیش هبوو. بە نموونە گردوونکی نئافرنراو لە لایەن خودایەکو. ئمە تەوانینی ئەیستەتلیس بوو و لەتکیدا فارابی، ئیبن سینا و ئیبن وشد هاوا بوون.
ئید: ونی هشکی.
ئستریک: هموو ەبازە میستیکییەکان (نهنیئامزکان) دگرتو، وک تسوف، کە دیانوت بنهنی، متافیزکییانە، بە مئریفی خودی خە بگن. ئامانجیان لەردا بریتییە لە "یالیزکردنی خودی خە" (تحقیق ئلزات).

ئدیبی کوردو ما.. جمال عزیز قادر

لای زربمان ئو پناسیە لە مشکماندا چسپیو کە ئدیب و هونتمند کسانی هستورو هوشیاری کمەگان و جی متمانی گلن، ئوان بشویکی ناراستوخە کار لە بروپشبردنی رورویی پشکوتن دکن و گل لە فرهنگی ئوانو بهرمند دبت.
ئم دستواژانو نموونی ئمانە لە بواری تیریداو بە تگشتنە کلاسیکییەکی چوارچویەکی جوانن کە دکرت لە ناواخندا زر پچوانە بت و بگرە شونی مشومگزو بگنیی بت، بە نا؟ گر ئدیبان لە پشوی شەشی فرانسادا سیمبوی برخدان و گەان بووبن ئوا زمنکە لای ئمە زر پچوانە بووتوو بای رشی گندەی سرتا لە ناواخنی زربی ئدیباندا رنگی داوتو(بە

تایبەتی ئەوانەی پێگەیەکی وەژەیی بچوك یان گەورەیان هەبێت). ئەم گوتانە رەنگە کەسانێکی لەخۆبایی و تیەریست تووڕە بکات، بەڵام لە هەمان کاتدا راستییەکن تاکو نەدرکێنرێن ئەوەی ژێر بڕە نایەتە سەر بەرو راست و چەوتی بە خەڵك و خوێنەران ئاشکرا نابێت. ئەو کاتە گەڕانی بنەڕەتی لە سیستەمی ژیاندا رووە دەدات کە ئەدیبان راستگۆیانەو مرۆڤدۆستانە مامەڵەیان کرد، ئەو کاتە دەتوانن ببنە نموونەیەکی جوانی پێشەنگ بوون. ئەو کاتە وتەکانیش کاریگەرییان دەبێت کە لە دژی دڕندە باوە چەقبەستووەکە باهۆزەك هەڵبکات هەموو ناوە قەبە و قەرخکاران و لافوگەزافی ئەدیب بوون و هونەرمەند بوونی ئەوانە داماڵێت کە بوونەتە بارێکی قورس بەسەر شانی وشەو فەرهەنگ و سەلیقەی ئەدەب دەستانەوە.

دوو حیزب لە دوو زەنی جیاوازدا هەموو خوێنەشتن و ستەم و چاوبەست و خیانەتکیان بەسەر گەلی داماودا تاقیکردەوە ئەنجا بڕیان بە سەبەر-قەڵەمکان و پاشکۆکانیان چەکرد کە لە پاشماوەی دزی و گەندەڵیەکان بخۆن و ببنە چاو ساغ و پاکانکارانیان، قەڵەم بەسەدەت پوچکانیش شانازی ئەویان بە دەمنەتەوە سەفی لەگەڵ ئەو تاوانبارانەدا بگرن کە لە قەناغکانی داهاتووی مەژوودا دەردکەوێت چ دەعباو جانەوەرێك بوون. بەڵام کەلکە ئەدیب و ئەوانەی لە بەخشین پوکاونەتەوە ئامادەن نك ویژدان بەکو هەوەست و خەشیان بفرۆشن لە پەناوی بەرژەوەندی گیرفان و پلەی خەیاندا و هەمیشە لەو گەژاوی نیفاقەدا بتلێنەوە کە نووسینکانیان لەوەی دەدوێت.

دەزگای سەردەم و ئەوانەی بزنسەکەی بەسەوە دەبەن پشکەکە لەو پانتاییە بەرفراوان و قەزەونەی لە قوەی گەندەڵیەکی خستەوە لکاون و بەوایان بەوە هەیە کە دەڵێت: ئەوەی خەم بخەم، ئەوەی تەش دەخەم. تەنانەت لای زەرەك نابێت ئەو شاعیرەی ئەو ئاوی گەندەڵی و خەخەیەی تیایدا چاند ناکرێت لە گەندەڵیەوە بگلێت ولەکاتکدا دوای خەشی کەمەڵەك مشەخۆری جیهەشتبێت لەسەر رەبازی خەی، هەموو داهاتکان لوش دەدەن و تەنانەت جگە لە کتێبی خەیان هیچی تر بە نەنیاس چاپ ناکەن، جا خەمکە ئەویە بە شاعیری نەتەوە ناوبهێنرێت و ببێتە ویردی سەر زاری توتیکان، ئەمەیە نەگبەتی میللەتی شەوکەر! ئەمەیە جەهلی تەوان دوو! لە زەنکەی تریش دەزگای رەشنبیرو چاپەمەنیی زەرو زەبەندەی وا هەیە دەکرێت ببێتە دەزگایەکی سیخوڕیی بەسەر نووسەرانەوەو زەر بەلاشیانەوە ئاسایی بێت، چونکە هەمووان دەقیان بەو دەخە بگەنەوە گرتووەو ئەم

دیاردان بووت رتینکی رژان لای هاوتاییان و کس تاقتی خوندنوی گڤار تاقان تمن درژکشیانی نماو، کاتك شتك نما لای ئدیبان ناوی ویژدان و مال بت، ئو کات دستپاکی و راستگیی و مبدئو هوست دبت حاتکی نام. بام جی خیتی لردا ستایشی ئو کم ئدیب و نووسرو هونرمندان بکین کە هشتا خیان ندااندوو پیان خشتر لە پراوزدا گە بزر بن نك ببن خامیکی بە ئرزشی خوانی ستمکاران، ئوانی لو ئرگان حیزبیاندا گشیان نییە و لافی ئازادی و بلاینی و داهنانیش لنادن!

کچی سوور.. شیعر\ سەلاح جەلال

پنج گوی سور(…)
گکانك کاکشانی سوور کرد
پنج گوی سووری هەگرتبوو
بەموزیکی رەوی هەسارەیی هاتن
لەپەلکە زینەی رح جیابوونەوە
بەگگی وشەی تواوەی مەرگەسات
شەوارەیان خستە فەزا
پنج هەسارەی عیشقیان ناونا
بەئەتمی زمانەوە سنووری مەرگ تکە بوو(…)

پنج گوی سوور(…)
بە گژەنگی رح و زمان
تونلی مەرگ بوو بەفت
بوون و نەبوون بەهمیرسی گردرا
فەزای سدارەی پاکیزەیی بوو بە زمان:
بوو بە فەزای تەکنولژیای رحی زەمان
لرە لەم فەزایە لرەبوونی من و تو ئەوانە
درەخت و کشکی ونە ونەی هەناسەیە(..)
لەئاماژەو وشەو گریەو لایە لایە

شاری موزیکی مەرگەساتیان پێکهێناوە(…)

پێنج گۆی سوور، رێیشتن(..)هاتن(…)
لەئەستێرە رەشەی نەبوونەوە کەوتنە خوار
ڕۆح بەچرا گۆڕایەوە
خوێن بە ئاگر
بەسەدارە گۆوگاڵ بێ کۆرپە دەکەن(…)

پێنج گۆی سوور پەلکە زێڕینەی تاریکین(…)
شانۆیەکی ناوەختەیان نمایشت کرد:
سەفی محەمەدی رچەی سیبریایی بێ
بەفەلسەفەی سیزیف و چرای دانتی
تێوی کچانی سەدارەی هێنایەوە
فەلسەفەی مەرگ لەمەرگ دادەهێنێت:
(ئێمە دابڕاوی رەوی بیابانی خەرین
گۆکانی شەوارەیی مەرگی مەرگ
بێ ئەتەمەکی گۆوگاڵ)(…)

تابلۆی پاش مەرگەی ئەنجیلێ فەزایەکی هێنایەوە:
ملوانکەو موورو ستیان و ژێرکراس و جلی خوێناو(…)
ڕەمانی بورکانی کچانی سووریان چاپ دەکرد
مستیلەی نەرمینی کەریمی لە کاکێشان هێنایەوە:
(شارا ڕەحمان بەهەتاوی زەمەن بەخشی
بلوێنان چرا داگیرسا)(…)

بازنەی مەعسومی سەرهەنگی بوو بە تابلۆ(…)
لەهەسارەی تیژ ڕەوییەوە گزنگی دا
بانگەشەی بێ کاروانی سیبریا کرد:
(پەتی سەدارە فیلمێکی دازاینی فەلسەفی بوو
هەماقۆی زەمەن و بوون و مۆژووی دەکرد
چەندە خۆش بوو پەتی سەدارەم خرایە مل

وام دەزانی شەوی عاشقی بوکێنیە)(…)

ملوانکەی نەسرینی پاك نییە بوو بەموورووی ئاودار(…)
لەملی درەختی قەدەردا پەخش دەکرا
ناخی پاش مەرگەی کچانی سێدارەی دەێتەوە:
ئەو وشانەی دەبنە هەێم و
بەبارانی شێشی سوور دادەبارێن(…)

کاتژمێری مریەمی سادقی چرکەی هەسارەی مەرگی کرد(…)
ساتی سفری رەوی ئازادی مێر دەکات
بە مێزیکی رەوی قەرەجی ئیتالی
سەمفێنیای بیتهێڤن و ئاوازی مەرگ
سروودی پەتی سێدارەی کچانی سوور دەێنەوە(…)

لێرە فەزایەکە یاخی لە ئێدیبی فرێئید(…)
سەرکێش لە سێبرمانیەتی نیتشەو
قوێتر لەتاعونی کامێ
رونتر لە مورغی سلێمان
بڵند تر لەشاخی هیمالایاو
سوورتر لەمێژووی غاندی و هەربرت
ئاهەنگی کچانی سووری رێژهەێاتی کوردستانە
قەێەم بریسکەی گریانە
دەفتەر گێی بورکانی هەناسەیە(..)
تەکنەلێژیا ئاوێنەکانی ناو رێحە
گەردوون لە کونی دەرزیەکا نیشان دەدات
بە گێوگاێی هەرێگرێفی
بەرێح پانێرامای دەوێەتی مێروواللە دەکەن
ژینا ئەمینی بەبورجی ئیفیلی شێشی سوور(..)
بەرێمانی کچی پاکیزەی رەشەبا
لەتەکنەلێژیای بووندا چاپیان دەکات(…)

27/8/2022 کاتژمێر یەکی پاش نیوەێ

چیت لێ توانایێ..!.. شیعر: یغما گلرویی.. وەرگێڕانی: پشکۆ ناکام

گەرانی: داریوش اقبالی

بێ تاوانی عەتر بەخشین

گوڵ گوناهبار کردن

قەترە بە قەترە.. سەر تا خوار

تاڤگە لەک هەڵوەشانن

بێ تاوانی هەناسەیان

لێدارم ئێیەی !

لێ نەوان چرا و چاوی من

دیوار دروست کردن

لێ ترسی هاودەنگی

زنجیر کشانن

لێ مل یانی چرا..و

لێ ئەمێ دەستەژێر کردن

ئەستێرە داگرتن..و

ئاوێنە شکانن

لێ "ساردخانە"(1)ی پێ لێ تووێیمان

چیت لێ توانایێ..؛

لە قی پەنگ خواردووی دەنگمان

چیت لە توانایە..!

بە سەبەری داسی رق و قین

گەنم ئەشکەنجە یان

بست بە بستی

کەگە هەاج کردن

گوەا زیندانی کردن

پەپولە هەوەران

خەر ئەدزی..و

شەو دووبارە ئەکەیتەوە

بەرامبەرمان

بەام چیت لە توانایە..!

„„„„„„„„„„„„

(1)= ساردخانە بەو بەشەی خەستەخانە ئەوترە کە لاشەی مرددوی تیا هەئەگیرە..